

הערות

פִּיִּדְעַת הַחֲרָסִים הַקְּדוּמִים בַּתְּלֻמוֹד

1. פרופ. ש. קליין בספרו "תולדות חקירת א"י, צד 138, מעורר על הסתירה שבין התוספתא שביעית (ג, ט"ו) "בתולת אדמה... כל שאין בה חרס" ובין התוספתא אהלות (ט"ז, ג) "בדק ומצא בה חרס, הרי זו כבתולה", והוא מחליט, שיש בענין זה פלוגתא בין התנאים.

והיות שמקובל ומוסכם, שחרסים הם סימן מובהק לישוב, קשה להניח, שאחד התנאים יחלוק על עובדה ברורה זו. לכן כדאי לציין שהגר"א בהגותו לתוספתא אהלות שם גורס: "חרס אין זה בתולה, ועיי' גם בזר זהב ומנחת בכורים, שהביא שתי הגירסאות.

ש. ח. קוק.

2. הנני מודה לידידי מר ש. ח. קוק על שהעירני על גי' הגר"א; וכך הוא גרס את סוף התוספתא היא (באהלות): "חרס אין זה בתולה, מצא בה צנומא הרי זה בתולה". אפשר היה לחשוב, שהגר"א מצא את הגי' הזאת בכ"י של התוספתא ושהמלים "אין זה בתולה, מצא בה (צנומא) [צ"ל צנומא]"¹ הושמטו באשמת המעתיק מהתוספתא שלנו. אבל הנה המלים "צנומא הרי זה בתולת קרקע" נמצאות בכרייתא נדה ח' ע"ב, ויוכל להיות שמשם לקחן והשלימן הגר"א. — הסתירה שעליה העירוני היא לא לבד בנוגע לסוף התוספתא, אלא בעצם ההגדרה, שהיא בתחלתה:

נדה ח' ע"ב:

איוזיה בתולת קרקע? כל שמעלה רשושין?²
ואין עפרה תיחוח

תוס' אהלות:

בתולה, כל שאין בה רושם ואין עפרה תיחוח

לעומת ההגדרה שבתוס' שביעית: "בתולת אדמה... כל שאין בה חרס". לכן נראה לי שיש פה שתי דעות, כי לפי דעת בעל התוס' באהלות, אף שיש חרס באדמה (שאין בה רושם ואין עפרה תיחוח), הרי זו עדיין "כבתולה", מפני שהחרס יוכל להדרדר שמה ממקום אחר, ואין זה עדיין סימן שהאדמה היא נעבדה.

ש. קליין.

3. מר שאול ליברמן הואיל בטובו למסור לנו לענין שלמעלה את הערות

החשובות האלה:

הגירסא בתוספתא אהלות היא בטוחה, כי כן הוא בדפוס ראשון: בדק ומצא שם

(1) כך הג' בנדה ח' ע"ב גם בתלמוד וגם בפני רש"י המפרש בקצור: צנומא, סלע. ועי' ערוך, ערך "צנס": "פירוש אבן חזקה וקשה מאד". בעל הערוך מביא שם את הברייתא בנדה בל' זו: נמצא בה חרש, אין זו בתולת קרקע, צנומא הרי זו בתולת קרקע.

(2) רש"י: אבנים דקין...; לשון אחר: רגבי אדמה קשין, שאין עפרם מתפור. השוה ערוך רשש א': כשחורשין אותה, מעלה המחרישה חתיכות אדמה ואין עפרה תוחה, בידוע שלא נעבדה. — ואולי "רושם" שבתוס' הוא "רשושין". בח"נ לת. 614₁₃ נמצא באמת: רשישים.

חרס הרי זו כבתולה. וכ"ה גם בכ"ו (קרי נגיל במ"ח חמ"ה עמ' 28 אינו מציין שום שינוי). אמנם בר"ש פט"ז מ"ה גורס בתוספתא כאן: בדק ומצא שם חרס אין זו בתולה, אבל הוא מוסיף: "ואית דגרסי הרי זו בתולה". גי' זו שמתאשרת ע"י הדפוסים וע"י כ"ו היא בלי שום ספק נכונה, והגרא ציין את גירסת הבבלי, ולא יותר. ואשר לפירושה, הרי ברור שאין לדמות את ההלכה שלנו לתוספתא שביעית, כי בתוספתא שביעית אנו מדברים על קרקע שלא נחרשה מעולם (לעניין נחל איתן, וכדומה), אבל כאן לא איכפת לנו כלל אם הקרקע נחרשה פעם, ובלבד שנדע, שלא נחרשה לפני קבורת המתים שמצא, ולפיכך נותנת לנו התוספתא כאן הגדרה אחרת ל"קרקע בתולה" של המשנה, כי אין אנו זקוקים לקרקע שלא נחרשה מעולם, אלא לקרקע שלא נחרשה מהרבה זמן, וממילא אין לחשוש לקבורת מת (או יותר נכון, למערת מתים, עיין ב"ב ק"א ב'). ואם אין עפרה תיחוח ואין בה רושם הרי זה משמש סימן שהקרקע לא נחרשה מהרבה זמן ואין לחשוש לשכונת קברות מזמנם של המתים שמצא, והקרקע נשארת בחזקתה, בחזקת טהרה. והתוספתא אומרת שאם בדק וראה, שאין בה רושם ואין עפרה תיחוח הרי זו כבתולה ואפילו מצא בה חרס, כי אע"פ שאנו רואים שהאדמה נחרשה כבר, בכ"ז עובדה זו שהקרקע נתקשתה ואינה מעלה תיחוח, מראה שלא חפרו במקום זה לפני הרבה שנים, וממילא אין לחשוש לשכונת קברות. וצא וראה, כי התוספתא לא אמרה: הרי זו "בתולה", אלא הרי זו "בתולה" (כגירסת הדפוסים וכ"ו), וכן לעניין הגיע למים גורס בר"ש הנ"ל: הרי זו "בתולה", כלומר לעניין שכונת קברות נחשבת קרקע זו כבתולה. וראייה לדבר שמציאת מים בוודאי אינה מוכיחה שלא חפרו שם מעולם, כי אנו יודעים שהמים יכולים להופיע מחמת כמה סיבות, ואינם דווקא מששת ימי בראשית. וממילא אין הוכחה שלא חפרו שם מעולם לפני מציאת המים, אלא שדווקא לעניין שכונת קברות אין אנו חוששים במקרה זה למערת קברים, אבל בוודאי שמים אינם משמשים סימן לקרקע בתולה מוחלטת.

בחברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה

בחודש אוקטובר נסתיימה עונת החפירות השניה בבית שערים (שיך אבריק). כעת עוסקים חברי המשלחת בעבוד החומר הארכיאולוגי. יש לקוות, כי עונת החפירות השלישית תתחיל מיד לאחר חג הפסח.

במשך הסתיו והחורף תרצ"ז-תרצ"ח עורכת החברה מחזור הרצאות בירושלים על הנושא: "ארץ ישראל לגלילותיה". פתח את המחזור הפרופ' ש. קליין והרצו עד כה ה"ה פרופ' נ. גליק על "הערבה", ד"ר א. י. ברור על "גבולות ארץ ישראל", ד"ר ב. מייזלר על "עמק חפר" ומר י. פרס על "השפלה". בתל אביב נערך מחזור הרצאות על נושא זה על-ידי הסניף בהשתתפות ועדת התרבות של הסתדרות הפקידים. ביום ג', ט"ז שבט נתקיימה בירושלים האספה הכללית של החברה, שבה נבחר ועד חדש המורכב מה"ה פרופ' ד. ילין (נשיא כבוד), פרופ' ש. קליין (נשיא), מ. הקר, ז. ויצמן, ש. ייבין וד"ר ב. מייזלר (חברי הוועד המנהל) וה"ה ד"ר א. אורבך, ד"ר ע. בן-דור, י. בן-צבי, פרופ' נ. גליק, פרופ' נ. טורטשינר, פרופ' ל. א. מאיר, מ. גריקס, פרופ' נ. סלושץ, ד"ר ל. פיקרד, י. פרס וד"ר מ. שובה. זכרון דברים מפורט של האספה הכללית יתפרסם בחוברת הבאה ביחד עם דו"ח מפורט על פעולות החברה בארבע השנים האחרונות.

החוברת הזאת נתאחרה מפני סבות טכניות.

לידיעות ש"ה, עמ' 104

בידיעות החברה העברית וכו' ש"ה, עמ' 104 השתדלתי להוכיח, שג' התוספתא אהלות פט"ז ה"ה: "בדק ומצא שם חרס הרי זו כבתולה" היא הנכונה. דברי היו מכוונים בעיקר כלפי הגירסא: "אין זו בתולה" שהיא בלי שום ספק תיקון ע"פ הבבלי נדה ח' ב'. אבל עכשו נ"ל, כי יתכן מאד שצ"ל בתוספתא שם: בדק ומצא שם חרס הרי זו כבתולה. והסופרים שכתבו כאן כמה פעמים "בתולה", החליפו בשיגרת עין את התבה הזאת. וע"פ זה מתורץ מה שהקשיתי בידיעות שם, למה אמרה התוספתא: כבתולה ולא: בתולה. (אבל עיין בר"ש שם ובר"מ שאביא להלן).

בכל אופן נ"ל ברור שכן גרס בתוספתא הרמב"ם בפ"ט מה' טומאת מת ה"ו: העמיק אפילו מאה אמה ומצא חרש הרי זו כבתולה (כ"ה בד' קושטא. ובד"ח: כבתחילה) וצריך להעמיק עד שיגיע לבתולה. הגיע למים הרי זו כבתולה. וברור שהרמב"ם העתיק כאן ע"פ התוספתא, עיי"ש.

ש. ליברמן

סודר — Cidarim

במאמרו על "הכתובות היווניות מבית שערים", ידיעות ה', ע' 87 מביא ד"ר שובה את ההערה הלטינית על cidarim, כלומר הסודרין "אשר רבני היהודים שמים על ראשם בשבת" — הערה מעניינת המקבלת את אשורה מכמה מקומות תלמודיים. על זה שהסודר היה כעין מצנפת רק לתלמידי חכמים מעידים המאמרים, שציננס לוי במלונו ד"ה: סודרא (השוה גם קרויס, I. Talm. Arch. 603 הערה 531). אפשר להביא ראיה, שדווקא בשבת היו רגילים חכמים ללבוש את הסודר: ירוש. יבמות פרק י"ב (דף י"ב ע"ד שורה 17) סדרה יקר של רבי לעזר מטלק לה; בירוש. שבת פ"ו (ח' ע"א שורה 51): סידרה (= סודרה) יקר רבי אלעזר מטלק ליה, ופירוש הדבר: ר' אלעזר היה משליך את סודר הכבוד שלו (אם הוא נקרע בהלוכו ביום השבת, כי על שבת מדובר בשני המקומות). הרי ברור שתלמידי חכמים (repites = rebbites של הכותב הלטיני) נתנו את הסידרה (cidarim) בראשם, והוא שמש להם לאות של כבוד, שהבדלים משאר בני אדם, כמו "הגולתה" והמעפורת, שאותן לבשו רק ת"ח (ע' לאלה: MGWJ 1933, p. 364. ד"ה: ריגלותיה, וע' עוד בפתיחת ר"ש סיריליאן לברכות, הוצ. להמן, בראש "חלק ג").

ש. קל.

דברי בקורת

David Diringer, *l'Alfabeto nella Storia della Civiltà,*
con preliminari di Guido Mazzoni, Firenze, S. A. —

G. Barbèra editore, 1937, pp. 800.

כוחו של דירינגר יפה בסקירות מקיפות. את כשרונו זה גילה בספרו הראשון *Le iscrizioni antico-ebraiche Palestinesi*, שהוא אוסף מלא של כל הכתובות השמיות אשר נתגלו ונמצאו בא"י בצירוף ביאורים ממצים ומקיפים⁴. גם ספרו החדש הזה הוא אוסף מלא

(1) ראה גינזברג, ידיעות ב', ג'—ד', עע' 48—49.